

VÁROSOK, VÁROSODÁS ÉS VÁROSIASODÁS A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁGON (1870)

KÓKAI SÁNDOR

CITIES, URBAN POPULATION GROWTH AND URBANIZATION IN HISTORICAL HUNGARY
(1870)

Examining the urban population of some regions and administrative units of historical Hungary, a differentiated spatial structure emerges, in which the centuries-old urban development is reflected in the foundations. The state of the early 1870s can also be interpreted as: our feudal city network - with minor corrections - reached the peak of its development, at least it was complete in a legal sense. The basic question of the research is the number of cities, the degree of urbanization and the value of urbanity, i.e. how much is too much? According to the data of the official census carried out at the beginning of 1870, there were 958 cities in historical Hungary. 28.8% of the country's inhabitants (4445927 people) lived in these cities. 26.9% of the urban population lived in free royal cities, 16.1% in settled council cities, 3.0% in privileged cities and 54.0% in market towns. Comparing the number and proportion of the urban population to the total population, it can be established that the most urbanized counties were the southern Great Plain counties. Among the royal Hungarian counties, the urban population of the Partium counties (Zaránd, Közép-Szolnok, Kővár-vidék) and our smallest county (Torna) remained below 10%.

The values were also lower than 10% in two counties of Croatian-Slavonia and the Croatian Border Guard Region, while five counties in Transylvania, two Szeklerland and Saxon counties each, and the Fogaras region.

BEVEZETÉS

A történelmi Magyarország településállománya számos változást követően jutott el a kiegyezés kori állapotához. A városhálózat jogi és funkcionális differenciálódásával eltérő idősíkokban és térbeli kiterjedésben a várostörténet, a történelmi településföldrajz, a történelmi földrajz és a demográfia kutatói foglalkoztak elsősorban. A 19. század közepétől kibontakozó magyarországi modern urbanizáció első szakaszának (városrobbanás) komplex jellemzésével – az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás adatai alapján – azonban kevés tanulmány foglalkozott (KATUS 1979, KOVÁCS 1980.). Ezekben egyrészt nem történt meg a történelmi Magyarország egész területére – általában Horvát-Szlavónország, a Katonai Határőrvidék vagy Erdély kimaradt – a feudális városállomány állapotrajzának bemutatása (pl. városodás mértéke stb.) és átalakulási folyamatának (pl. városiasodás viszonyszámai stb.) részletes elemzése, másrészt nem készült – a városi funkciók objektív súlyozásával – komplex városhierarchiai rangsor sem.

Az 1820-as évek végének állapotrajza (*BÁCSKAI - NAGY 1984*) és az 1900-as évek elejének keresztmetszetei – „a századelő magyar településhierarchiája” (*BELUSZKY 2016*) – önmagukban is szemléletformáló és kiemelkedő elemzések, de csak korlátozott mértékben teszik lehetővé a 19. századra vonatkozó folyamat elemzést és összehasonlítást. E hiányt csak részben pótolja Gyimesi Sándor (1975) könyve és Beluszky Pál (2016) tanulmánya. Gyimesi Sándor a városhálózat feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet időszakát elemzi 1828-ig, azonban várostörténeti feldolgozása nem terjedt ki a közjogilag különálló országrészekre (pl. Erdély, Horvát-Szlavónország stb.). Beluszky professzor a szabad királyi városok pályáivét, a településhálózatban elfoglalt pozíciók módosulását követi nyomon a rendi kiváltságaik elvesztése után, a polgári korszakban. A városállomány dualizmuskori átformálódásának általános tendenciái mellett – példák sokaságával – nem csak a szabad királyi városok pozíció változásairól ír, hanem széles kitekintést nyújt a magyarországi városhálózat egészéről is.

Azonban a modern urbanizációs folyamat társadalmi kihívásai és a gazdaság tőkés átalakulásának kettős szorítása néhány év alatt robbanásszerű változásokat igényelt és hozott, s e tekintetben a tanulmányomban vizsgált időpont a modern urbanizáció – ezen belül a városrobbanás – statisztikai adatokkal is alátámasztható kezdeteként is értelmezhető. E tények a modernizáció felgyorsulásának kezdődő időszakához az ún. „gründolási lázhoz” (1867-1873) kapcsolódó részletesebb és országrészenkénti specifikumokat is bemutató állapotrajzot és elemzést tesznek szükségessé a városállomány vonatkozásában is.

A fenti kontextusban az 1870-es évek elejének állapotát úgy is értelmezhetjük, hogy: feudális városhálózatunk – kisebb korrekciókkal – eljutott fejlődésének csúcsára, legalábbis jogi értelemben kiteljesedett. 1870-ig, a közigazgatási reform évéig, jogi értelemben ugyanazok a várostípusok léteztek Magyarországon, amelyek a korábbi évszázadokban kifomálódtak. Az igazi kérdés a városok száma, a városodás mértéke és a városiasság értéke, azaz mennyi is az annyi? Tanulmányban ezt a problematikát igyekszünk körüljárni a korabeli források segítségével.

1. A KORABELI FORRÁSOK A VÁROSOK SZÁMÁNAK MEGHATÁROZÁSÁHOZ

Nehéz feladatra vállalkozik, aki a 19. század magyar városairól szeretne statisztikát készíteni. Áttekintve a dualizmuskori magyar városfejlődést elemző rendkívül gazdag szakirodalmat (*VÖRÖS 1973, MAKKAJ 1961, MAJOR 1964, KELETI 1871, TÓTH 1988*) rá kell döbbernünk, hogy ezekből a feldolgozásokból nem tudjuk meg pontosan a történelmi Magyarország városainak számát az 1870. évre vonatkozóan (*1. táblázat*).

1. táblázat: A történelmi Magyarország és országrészeinek városállománya

Table 1. The cities of historical Hungary and its parts

Időpont	Országrész	szabad királyi város	rtv.	mezőváros
1784/87*	Királyi Magyarország	44	-	569
	Erdély	9	-	65
	Horvát-Szlavónország	8	-	36
	Összesen (731 db)	61	-	670
1828**	Királyi Magyarország Összesen (735 db)	43+8	-	684
1840***	Királyi Magyarország	43	-	772
	Erdély	9	-	60
	Horvát-Szlavónország	8	-	81
	Fiume	1	-	-
	Összesen (974 db)	61	-	913
1863****	Királyi Magyarország	48	-	713
	Erdély	9	-	58
	Fiume	1	-	-
	Összesen (829 db)	58	-	771
1870*****	Királyi Magyarország	48	88	663
	Erdély	7+5	-	18+48 ^(a)
	Horvát-Szlavónország	8	-	40
	Fiume	1	-	-
	Határőrvidék	-	3	11+18 ^(a)
	Összesen (958 db)	69	91	798
1873*****	Királyi Magyarország	48	97	669
	Erdély	7+5	19	42
	Horvát-Szlavónország	8	-	2+60 ^(a)
	Fiume	1	-	-
	Határőrvidék	11	2	20
	Összesen (991 db)	80	118	793
1880*****	Királyi Magyarország	22	93	632
	Erdély	2	25	36
	Horvát-Szlavónország	12 ^(b)	-	43
	Fiume	1	-	-
	Határőrvidék	-	-	8+7 ^(c)
	Összesen (881 db)	37	118	726

*Dányi D.-Dávid Z. (1960) adatai alapján, ** Bácskai V. - Nagy L. (1984) adatai alapján

Fényes E. (1836-40) adatai alapján, * Helységnévtár (1863) adatai alapján

*****Népszámlálás (1870) adatai alapján,

*****Helységnévtár (1873) adatai alapján

*****Népszámlálás (1880) adatai alapján

a, kiváltságolt/katonai városok és mezővárosok; b, szabad királyi és önálló hatóságú városok

c, önálló hatóságú városok és mezővárosok

Mindez nem véletlen, hiszen paradox módon a magyar városfejlődésnek e tanulmány címében is megjelölt időpontjára vonatkozóan kevés korabeli és későbbi elemző-összegző feldolgozására és szűkös adatbázisára

támaszkodhatunk (*KELETI 1871, THIRRING 1971, VÖRÖS 1973, GYIMESI 1975, BELUSZKY 1990, 2004*). Megkíséreltem táblázatba foglalni a korabeli forrásokból származó adatokat (*1. táblázat*), mindezekén túlmenően azonban a városok számához kapcsolódóan néhány pontosítás mindenképpen szükséges, mert az 1870. év elején végrehajtott népszámlálási adatok is hiányosak, elsősorban a mezővárosok tekintetében. Nem jobb a helyzet a korábbi statisztikai adatok és leírások vonatkozásában sem.

Hunfalvy János például Fényes Elekre hivatkozva 1862-ben azt írta, hogy „... 1846-ban Magyar-, Horvát-Szlavónország s a katonai Végvidék városi népessége 53 szabad királyi, 12 katonai, 8 püspöki, 16 szepesi városban és 37 nagyobb kiváltságos helyeken, összesen 126 városban és 792 mezővárosban lakott...”. Hunfalvy János később az 1850. évi osztrák népszámlálásra hivatkozva azt írta, a Magyar Korona Országainak egész területén 149 város és 781 mezőváros volt. A városok számára vonatkozó gondolatsort azzal zárja, hogy: „... Egyik vagy másik számlálás mindenestre hibás...” (*HUNFALVY 1862, pp. 169-170*). Ebben biztos, hogy igaza volt Hunfalvy Jánosnak, sőt lehetséges, hogy mindkét számlálás hibás volt, mert Fényes Elek említett hat kötetes munkájában ténylegesen 974 települést (61 szabad királyi város, 913 mezőváros) sorolt városaink közé (*FÉNYES 1836-1840*). Az 1863-ban megjelent Helységnévtár – amely nem tartalmazza Horvát-Szlavónország településeit – 58 szabad királyi várost és 771 mezővárost sorolt fel (*1. táblázat*).

Konek Sándor 1870-es adatok alapján, Magyarországon Fiumével együtt 170 várost és 719 mezővárost említ, Horvát-Szlavónországban pedig 21 várossal és 59 mezővárossal írt, azaz összesen 969 várossal tesz említést (*KONEK 1878*). Ugyanakkor az 1870. év elején végrehajtott hivatalos népszámlálás adatai szerint 958 város volt a történelmi Magyarországon (*1-2. táblázat*). Az 1880. évi népszámlálás 881 városi jogállású települést említ a történelmi Magyarországon. A továbbiakban részletesebben az 1870. év elején végrehajtott népszámlálást, mint adatforrást elemezzük és értékeljük.

1.1. A VÁROSOK SZÁMA AZ 1870. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS SZERINT

A városok számának megállapításához elsődleges forrásunk az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás hivatalos adatai, mely szerint a történelmi Magyarországon 69 szabad királyi város, 29 kiváltságolt város, 88+3 rendezett tanácsú mezőváros és 769 mezőváros, azaz összesen 958 városi jogállású település volt (*2. táblázat*). A városok 80,3%-a mezővárosi státuszú volt. Valamennyi városunk közigazgatási egységek szerinti megoszlását és az ott élők számát – összesített megyei adatok szintjéig – is ismerjük (*3-4. táblázat*).

Joggal merül fel a kérdés, hogy ezek után mi a probléma? Nagyon egyszerűnek tűnik, de komoly nehézséget okoz, ugyanis azt, hogy a 3. táblázatban feltüntetett vármegyei városi lakosság népességszám adataihoz

konkrétan mely mezővárosokat vették figyelembe nem tudjuk. Azt tudjuk azonban, hogy a népszámlálási összesített adatokból (2. táblázat) több tucat – korábbi forrásokban mezővárosként említett – település városi jogállása kimaradt. Természetesen nem a népszámlálási biztosok végezték rosszul a munkájukat, inkább az a realitás, hogy jó néhány település mezővárosi jogcíme is feledésbe merülhetett. Tény, hogy egyes települések esetében mindez már csak pusztán cím volt, s de facto országos vásáraikat sem tartották meg, azonban arról sem tudunk, hogy de jure elvesztették volna e jogcímüket. Ha mindez még nem lenne elegendő, akkor jelezzük, hogy az 1863. évi és az 1873. évi Helységnévtárak városi jogállású településeit illető felsorolásai sincsenek teljes átfedtségben.

2. táblázat: A történelmi Magyarország települései (1870)

Table 2. The settlements of historical Hungary (1870)

Országrészek	Szkv.	Kiváltságolt város	Rtv.	Mv.	Falu község	Pusztatelep	Összesen
Magyarország	48	-	88	663	9466	3616	13881
Erdély	5+7	18	-	48	2207	94	2379
Fiume	1	-	-	-	3	-	4
Horvát-Szlavónország	8	-	-	40	2941	250	3239
Határőrvidék	-	11	3*	18	1756	-	1788
Összesen	69	29	91	769	16373	3960	21291

* Vár (Ivanics, Gradiska, Bród)

Forrás: Népszámlálás (1870) 84. o. adatai alapján saját szerkesztés

A probléma megoldásához a korabeli forrásokra támaszkodtunk, s mindennek szükségességét megerősítette, hogy az 1873. évi első hivatalos Helységnévtár összesen 988 városi jogállású települést sorol fel a történelmi Magyarországon (lásd. 1. táblázat). A különbséget nemcsak a szabad királyi városok számában látjuk – a Katonai Határőrvidéken 11 szabad királyi város tévesen került feltüntetésre –, hanem a különböző státuszú mezővárosok vonatkozásában is. Mindez magyarázható az időközben mezővárosi jogcímet kapott települések számának gyarapodásával is. Mindezek ellenére az 1873. évi Helységnévtár a városfejlődés fontos lenyomatát őrzi, a tekintetben, hogy kiadásakor immár 118 rendezett tanácsú mezőváros volt a történelmi Magyarországon.

A KSH Könyvtára azonban rendelkezik egy olyan kéziratos anyaggal is, amely 64 db A/2-es nagyságú vékony, keménytáblás füzetekben, az 1878-as közigazgatási beosztásnak megfelelő vármegyék szerint mutatja be az egyes településeken a házak, a családok és a jelenlévő népesség számát, illetve a nemenkénti megoszlásán kívül lakóinak vallási kötődését 1870-re vonatkozóan. Mindössze Abaúj vármegye adatai hiányoznak. Sebők László ezek alapján adta

közre a vallási megoszlás korábban elveszettnek hitt adatait. A települések jogállásáról azonban nem tesznek említést e füzetek, ill. külön jelzetet sem alkalmaznak erre vonatkozóan.

A KSH korabeli folyóirataiban (pl. Hivatalos Statisztikai Közlemények /1868-/, Magyar Statisztikai Évkönyv /1872-/ stb.) és szakstatisztikai adatforrásaiban sem született tanulmány arról, hogy városainknak mely köre vallotta be mezővárosi jogállását 1870-ben, s melyek maradtak ki.

A korabeli források alapján tehát nem egyértelmű a városok száma, az 1870. évi népszámlálási kötetből - különböző okok miatt - városok sora maradt ki. Az 1863. évi Helységnévtár, az 1873. évi Helységnévtár és a népszámlálás adatai a városállományról egymásnak ellentmondóak, azaz teljes körű megegyezés nincs. A problémát az okozza, hogy a három egykorú összeírás – miként a korábbiak estében is – városi jogállású településeinek csak 90-95%-a egyezik meg, s 5-10%-ban újabb városi jogállású települések – melyek időközben mezővárosi kiváltságot nyertek – is bekerültek a felsorolásba.

Mindezek következtében a 19. századi magyarországi városhálózat fejlődésének és differenciálódásának kutatásával foglalkozó szakemberek is más-más városszámmal és azok részletesebb elemzésével foglalkoznak. Ezek figyelembevételével szükséges a pontosítás, illetve az adatbázisok összeállításakor néhány problematikára részletesebben kitérni. A fenti tények egy 1870-re vonatkozó városszám és urbanizáció, illetve az ezekhez kapcsolódó komplex városhierarchiai rangsor, s a legegyszerűbb térstruktúra – a városok horizontális és vertikális kapcsolataival – megrajzolása is fokozott óvatosságot és körültekintést igényelnek.

2. URBANIZÁCIÓ: VÁROSODÁS ÉS VÁROSIASODÁS 1870-BEN

A kutatások közül e tekintetben három alapmű emelkedik ki. Érintőlegesen Gyimesi Sándor (1975), részletesebben Keleti Károly (1871) és Beluszky Pál (2004) elemezte, értékelte és szintetizálta a korabeli statisztikai adatokat. Beluszky professzor kutatásainak súlypontja a 19/20. század fordulója, s az 1870. évi állapotot – érthető okok miatt – csak érintőlegesen mutatja be szakkönyveiben, illetve tanulmányaiban (*BELUSZKY 2016*). Keleti Károly korabeli feldolgozásának néhány alapeleme jól hasznosítható, azonban elemzéséből kimaradt Horvát-Szlavónország, valamint a Katonai Határőrvidék valamennyi városa (*KELETI 1871*).

Keleti Károly az 1870. évi népszámlálás szervezője 10 ezer főnél kívánta meghúzni a városi lét alsó határát. Ekkor 90 település volt a történelmi Magyarországon melyek népességszáma e limit felett volt, Fiumével és Horvát-Szlavónország négy városával együtt. Ebből Besztercebánya és Breznóbánya népessége a népszámlálási adatok alapján tízezer fő alatt volt (5950 fő, ill. 4393

fő). Vizsgálatában azonban e településeknél – a szomszédos települések adataival összevonva – tízezer fő feletti népességszámot jelez. Hasonló a helyzet Pécska esetében, ahol Magyar- és Oláhpécska adatai együtt szerepelnek, illetve Dettva (Gyetva) város népességszáma csak Herencsvölgygel együtt érte el a 10035 főt. Ugyanakkor nem következett be például a bánági Nagyszentmiklós és a felvidéki Nyitra közigazgatásilag önálló, de ténylegesen egybeépült városrészeinek összegzése népességszámuk tekintetében, így e települések kimaradtak vizsgálatából. Kimaradt Munkács (8602 fő), Érsekújvár (9483 fő), Máramarossziget (8833 fő), Szombathely (9666 fő), Sátoraljaújhely (9946 fő). Ugyanakkor bekerült a legkisebb népességszámú szabad királyi városaként ismert Ruszt (1324 fő), illetve Libetbánya (1840 fő), Kismarton (2951 fő), Kiszeben (3078 fő) és Bakabánya (3207 fő) is, előkelő pozíciókat (67 és 105 hely között) elfoglalva.

A tízezer fős limit tarthatatlanságát jelzi, hogy következetes érvényesítése során kimaradtak volna a vizsgálatból olyan meghatározó felvidéki (pl. Nagyszombat, Trencsén, Késmárk, Lőcse stb.) és erdélyi (pl. Segesvár, Gyulafehérvár, Székelyudvarhely, Beszterce stb.) központok, amelyek városi szerepköre az 1870-es években is egyértelmű volt, s Keleti Károly összesített rangsorában is a 10-28. hely valamelyikét foglalták el. Ezt érzékelvén Keleti Károly bevonta vizsgálatába a szabad királyi és kiváltságos városokat, függetlenül a népességszámuktól.

Az 1870. év eleji népszámlálási adatokat figyelembe véve a történelmi Magyarország területén jogilag 958 város volt, amely a teljes településállományt tekintve (2. táblázat) azt jelenti, hogy átlagosan minden 22. település város volt. Amennyiben eltekintünk a közel négyezer pusztától és teleptől átlagosan minden 18. település városi jogállású volt, természetesen országrészek, régiók és közigazgatási egységek szerint is igen jelentős differenciákkal (3. táblázat).

- A legtöbb szabad királyi város Pozsony és Zólyom vármegyékben volt, 29 magyarországi és erdélyi vármegyében, valamint Szerém vármegyében ugyanakkor nem volt szabad királyi város.
- A rendezett tanácsú városok felét a XVI szepességi város, a Jász-kun kerület városai és a Hajdúvárosok adták, ugyanakkor 27 vármegyében nem volt ilyen státuszú város.
- Árva, Békés, Krassó, Somogy, Tolna, Torna, Turóc, Ugocsa, Veszprém, Zaránd és Zemplén vármegyében, illetve a Kikindai kerületben, a Kővárvidéken és néhány erdélyi szék (pl. Aranyos, Újgyház, Kőhalom stb.) esetében csak mezővárosok voltak.
- Sajátos volt a több igazgatási részre szakadó erdélyi Felső-Fehér vármegye, amelynek 72 települése között egyetlen városi jogállású település sem akadt (3. táblázat).

3. táblázat. A történelmi Magyarország települései igazgatási egységek szerint (1870)
Table 3. Settlements of historical Hungary according to administrative units (1870)

Királyi Magyarország									
megye, ker.	szkv	rtv.	mezőv.	község	megye, ker.	szkv	rtv.	mezv.	község
Abaúj	1	-	14	230	Sáros	3	-	11	360
Arad	1	-	26	158	Somogy	-	-	44	274
Árva	-	-	6	93	Sopron	3	-	36	202
Bács-Bod.	3	1	20	86	Szabolcs	-	1	15	134
Baranya	1	-	15	340	Szatmár	3	-	13	248
Bars	2	-	12	202	Szepes	3	6	5	191
Békés	-	-	6	16	XVI Szepesi	-	16	-	-
Bereg	-	2	9	272	Temes	2	1	15	176
Bihar	2	-	27	462	Tolna	-	-	20	87
Borsod	-	1	10	171	Torna	-	-	1	41
Csanád	-	1	3	25	Torontál	-	1	16	158
Csongrád	1	1	3	11	Kikindai	-	-	4	6
Eszterg.	1	-	7	43	Trencsén	1	2	16	387
Fejér	1	-	14	73	Turóc	-	-	6	94
Gömör	-	4	12	258	Ugocsa	-	-	5	68
Győr	1	-	2	80	Ung	-	1	5	205
Heves	-	3	13	129	Vas	1	1	22	609
Hont	2	-	10	173	Veszprém	-	-	11	176
Komárom	1	-	6	87	Zala	-	1	33	550
K-Szolnok	1	1	-	144	Zaránd	-	-	3	96
Krassó	-	-	12	225	Zemplén	-	-	28	424
Kraszna	-	1	1	72	Zólyom	5	-	9	96
Liptó	-	1	12	121	Kővár-vidék	-	-	2	90
Máramaros	-	2	5	154	Hajdúvár.	-	6	-	-
Moson	-	1	14	34	Jász ker.	-	8	-	3
Nógrád	-	1	11	266	Nagykun k.	-	6	-	-
Nyitra	1	3	37	419	Kiskun ker.	-	8	-	-
Pest	3	6	19	157	Fiumei ker.	1	-	-	3
Pozsony	5	1	17	290	Összesen	49	88	663	9469
Erdély									
Alsó-Fehér	1	3	13	185	Fogaras vid.	-	1	-	72
B.-Szolnok	1	1	1	194	Beszterce v.	1	-	-	23
Doboka	-	1	-	162	Naszód vid.	-	-	4	42
Felső-Fehér	-	-	-	72	Brassó vidék	1	-	4	19
Hunyad	-	2	3	345	Kőhalom szék	-	-	1	17
Kolozs	1	1	4	205	Medgyes szék	1	-	6	22
Küküllő	1	-	-	114	Nagy-Sink sz.	-	-	2	20
Torda	-	2	4	174	Szegesvár szék	1	-	1	18
Aranyos szék	-	-	1	21	Szászsebes sz.	1	-	-	10
Csik szék	-	1	1	65	Szászváros sz.	1	-	-	15
Három szék	-	4	-	94	Szeben szék	1	-	-	43
Maros szék	1	-	-	127	Szerdahely sz	-	-	1	10
Udvarhely sz	-	2	1	126	Újegyház szék	-	-	1	12
Horvát-Szlavónország									
Zágráb	2	-	3	1030	Pozsega	1	-	7	259
Varasd	1	-	3	573	Szerém	-	-	5	95
Kőrös	2	-	3	309	Verőce	1	-	16	231
Fiume	1	-	3	444	Összesen	8	-	40	2941
Határőrvidék									
Horvát (1-10)	6	3*	9	1498	Magyar (1-5)	5	-	9	258

* Vár (Ivanics, Gradiska, Bród) Forrás: Népszámlálás (1870) alapján saját szerkesztés

2.1. A VÁROSODÁS ÉRTÉKEI ÉS DIFFERENCIÁI

A modern urbanizáció kettős folyamatának egyik alapkérdése a városi népesség számának viszonyulása az összlakossághoz, azaz a városodás mértéke. Keleti Károly 1870-re vonatkozóan azt az eredményt kapta, hogy:

- a 90 db 10 ezer fő feletti népességű városokban közel két millióan (1.971.394 fő) éltek (ebből a 30 ezer feletti tizenegy nagyvárosban 658.945 fő, ez a tízezer fő feletti városok népességének 33,4%), s ez a történelmi Magyarország 1870. évi népességének (15.417.327 fő) mintegy 12,8%-a volt.
- Összehasonlításként: II. József korában 10 000 lakos feletti településeken - a Horvátország nélkül számított - magyarországi népesség 5%-a élt, a 19. század közepén 10%-a, az első világháború előtt pedig az akkori államterület 146 db 10 ezer fő feletti településén mintegy 4,3 millió fő élt. Ez a történelmi Magyarország 1910. évi lakosságának 23,7%-a volt.

E tekintetben ismét vizsgáljuk meg az 1870. évi népszámlálás összesített adatait (4-6. táblázat), mindazok ellenére, hogy az ott feltüntetett városaink nagy része csak jogi értelemben volt az, funkcióit tekintve nem (KÓKAI 2016, 2017).

4. táblázat: A történelmi Magyarország országrészeinek városi lakossága (1870)
Table 4. The urban population of the parts of historical Hungary (1870)

Ország rész	Népesség	Városok népességszáma				Városi lakos	
		szkv.	rtv.	kiv. v.	mv.	fő	%
Királyi Magyarország	11117623	981091	714261	-	2151035	3846387	34,6
Fiume	17884	13314	-	-	-	13314	74,4
Erdély	2101727	135099	-	73880	100860	309839	14,7
Horvát-Szlavónország	979722	63101	-	-	93381	156482	16,0
Határőrvidék	1200371	-	4275	57866	57764	119905	9,9
Összesen	15417327	1192605	718536	131746	2403040	4445927	28,8

Forrás: Népszámlálás (1870) alapján saját szerkesztés

Az adatok alapján megállapíthatjuk, hogy az ország lakóinak 28,8%-a városi lakos volt. Eltekintve Fiume sajátos helyzetétől, a Királyi Magyarország lakóinak több mint egyharmada, míg Erdély és Horvát-Szlavónország lakosainak 15-16%-a élt városokban. A legalacsonyabb értékkel a Katonai Határőrvidék rendelkezett, ahol nem érte el a tíz százalékot a városi lakosság aránya. A történelmi Magyarország városi népességének (4.445.927 fő):

- 26,9%-a szabad királyi városokban,
- 16,1%-a rendezett tanácsú városokban,
- 3,0%-a kiváltságolt városokban,

- 54,0%-a mezővárosokban élt (4. táblázat).

Az egyértelmű, hogy a mezővárosokban élő 2,4 millió fő jelenti a legnagyobb problémát. Mennyiben tekinthetők e települések városnak, az ott élők pedig városi lakosnak? A két szélsőség a teljes körű befogadás, illetve elutasítottság, az igazság azonban valahol a kettő közötti, amely rendkívül sokoldalú és sokrétű kutatások után tárható fel, markánsan differenciálva mezővárosainkat. Az egyértelműen leszögezhető, hogy ez a kulcsa a történelmi Magyarország városodottságának értékét tekintve, s nagyon nem mindegy, hogy 13,2% vagy 28,8% volt a városi lakosság aránya 1870-re vonatkozóan.

A probléma mélyebb elemzését (pl. városaink funkcionális differenciálódása, a lakosok életkörülményei stb.) e dolgozat keretei nem teszik lehetővé, elegendő azonban ennek érzékeltetésére megemlítenem, hogy Bácskai Vera professzor asszony vizsgálatai szerint az 1828-as országos összeírásban azonosítható piacközpontok közül Pestet és Budát külön városnak véve 58 rendelkezett olyan vonzásterülettel és intézményekkel, hogy központi szerepköre városi szintűnek ítéltető. Közülük 23 szabad királyi, 6 püspöki és 29 mezőváros volt. A rendi jog szerinti városi státusz és a valóságos városi szerepkör tehát már ekkor sem feltételezte egymást, folyamatban volt a városhálózat átrendeződése. Az 58 db városi funkciójú településen ekkor a szűkebb (Erdély és Horvátország nélküli) Magyarország lakosságának 8,24%-a élt (BÁCSKAI 2002).

Katus László kalkulációja szerint 1850-ben 2,16 milliót tett ki a városi jellegű településeken lakók lélekszáma, Horvát-Szlavónország adatai nélkül. 1910-re ez a szám csaknem 4 millióval gyarapodva 6,1 millióra emelkedett, vagyis hat évtized során 182%-kal nőtt. Mivel ez idő alatt az ország népessége 56,6%-kal nőtt, ez azt jelenti, hogy a városi népesség növekedése több mint háromszorosa volt az országos értéknek (KATUS 1979). Mindezek eredménye, hogy ekkor a Horvát-Szlavónország nélküli történelmi Magyarország népességének közel egyharmada városokban élt.

Sikos T. Tamás - Tiner Tibor - Bali Lóránt 2013-ban megjelent egyetemi jegyzetükben az 1870. évi városi lakosság számot 15%-ra tették, amely 1910-re – 131 városra vonatkozóan – 20%-ra emelkedett (SIKOS - TINER - BALI 2013). Az azonban nem derül ki, hogy 1870-re vonatkozóan mely városok kerültek a vizsgálatba, vélhetően nem az 1910 évi törvényhatósági és rendezett tanácsú városok (131 db), amely időszakra vonatkozóan Beluszky professzor bizonyította be, hogy több mint négyszáz település rendelkezett városi/központi szerepkörrel.

Európai összehasonlítást és kitekintést is nehéz tenni az 1870-es évekre vonatkozóan, mert pl. Poroszországban az 1871-es népszámlálás meghatározása szerint statisztikailag városnak minősült minden 2000 lakosnál népesebb település. A városok nagyság szerinti csoportosítása: 2000 és 5000 fő között mezőváros (Landstädte), 5 és 20 ezer fő között kisváros (Kleinstädte), 20 és 100

ezer fő között középváros (Mittelstädte) volt. Ha az 1871. évi porosz statisztikai meghatározáshoz ragaszkodunk, akkor 1871-ben a fenti kritériumok alapján 1406 várost tartottak nyilván, amelyekben a népesség 37,2%-a lakott. Jogi szempontból azonban 1871-ben Poroszországban 1290 várost tartottak nyilván, melyekben az össznépesség 32,5%-a élt (FRANÇOIS, 2003).

5. táblázat: A történelmi Magyarország népessége és városainak lakosságszáma, ezer fő (1870)

Table 5. The population of historical Hungary and the population of its cities, tausend (1870)

Királyi Magyarország									
vármegye	szkv.	rtv.	mező- város	összes nép.	vármegye kerület	szkv.	rtv.	mező- város	összes nép.
Abaúj	21,7	-	29,4	166,7	Sáros	19,2	-	183,8	175,3
Arad	32,7	-	79,2	304,7	Somogy	-	-	86,3	289,5
Árva	-	-	10,1	82,3	Sopron	24,9	-	51,7	230,2
Bács-Bodrog	99,7	18,1	150,9	576,1	Szabolcs	-	21,9	70,6	265,6
Baranya	23,8	-	42,4	283,5	Szatmár	33,4	-	38,1	280,5
Bars	12,7	-	24,6	137,2	Szepes	16,0	13,4	5,3	143,9
Békés	-	-	109,1	209,7	XVI Szepes v	-	29,6	-	30,1
Bereg	-	14,8	18,8	159,2	Temes	53,3	4,5	52,9	356,1
Bihar	74,8	-	92,2	555,3	Tolna	-	-	94,9	220,7
Borsod	-	21,1	34,5	195,0	Torna	-	-	1,5	23,2
Csanád	-	27,4	20,6	95,8	Torontál	-	19,6	77,6	350,8
Csongrád	70,2	27,6	68,9	207,6	Kikindai ker.	-	-	42,7	62,2
Esztergom	8,8	-	12,9	65,3	Trencsén	3,9	5,4	32,4	248,6
Fejér	22,7	-	55,9	196,2	Turóc	-	-	9,9	45,3
Gömör	-	18,1	25,5	173,4	Ugocsa	-	-	12,8	67,5
Győr	20,0	-	2,2	103,4	Ung	-	11,0	6,5	130,0
Heves+K.Szo.	-	55,4	78,4	332,6	Vas	6,9	7,5	41,5	331,6
Hont	17,2	-	14,8	112,2	Veszprém	-	-	47,7	201,4
Komárom	12,3	-	23,1	143,1	Zala	-	11,1	69,5	333,2
Kö.-Szolnok	5,8	3,7	-	113,6	Zaránd	-	-	4,4	63,4
Krassó	-	-	56,3	259,1	Zemplén	-	-	79,2	292,8
Kraszna	-	4,8	3,1	62,7	Zólyom	31,1	-	23,3	101,9
Liptó	-	2,3	16,5	79,3	Kővár-vidék	-	-	3,1	51,7
Máramaros	-	15,2	13,8	220,5	Hajdúvárosok	-	62,9	-	62,9
Moson	-	3,4	29,2	75,5	Jász ker.	-	75,9	-	80,6
Nógrád	-	3,9	22,3	198,3	Nagykun ker.	-	60,2	-	60,2
Nyitra	5,3	20,9	103,9	361,0	Kiskun ker.	-	69,7	-	74,7
Pest	295,7	81,6	99,6	775,0	Fiumei ker.	13,3	-	-	17,9
Pozsony	68,7	2,5	41,5	297,4					

Erdély									
megye, szék vidék	szkv	kív. vár.	mező-város	összes nép.	megye, szék vidék	szkv	kív. város	mező-város	összes nép.
A.-Fehér	7,9	14,0	22,4	227,2	Fogaras vidék	-	4,7	-	82,9
B.-Szolnok	5,2	5,8	1,8	138,3	Beszterce v.	7,2	-	-	26,4
Doboka	-	3,5	-	106,4	Naszód v.	-	-	8,5	52,7
F.-Fehér	-	-	-	58,1	Brassó v.	27,8	-	12,9	83,1
Hunyad	-	4,4	5,4	188,9	Kőhalom sz.	-	-	2,7	21,4
Kolozs	26,4	3,3	9,9	190,3	Medgyes sz.	6,7	-	9,8	39,1
Küküllő	2,5	-	-	94,9	Nagy-Sink sz.	-	-	5,9	23,9
Torda	-	14,3	6,6	152,7	Segesvár sz.	8,2	-	2,1	27,0
Aranyos szék	-	-	1,7	19,7	Szászsebes sz.	5,8	-	-	19,2
Csík szék	-	1,2	5,6	107,3	Szászváros sz.	5,7	-	-	22,5
Három szék	-	14,7	-	110,1	Szeben sz.	19,0	-	-	86,9
Maros szék	12,7	-	-	92,4	Szerdahely sz.	-	-	1,6	19,3
Udvarhely sz.	-	7,9	2,7	98,2	Újgyház sz.	-	-	1,0	12,4
Horvát-Szlávnország									
Zágráb vm.	21,6	-	9,6	261,1	Pozsega vm.	2,9	-	8,4	76,3
Varasd vm.	10,6	-	3,8	170,0	Szerém vm.	-	-	28,1	120,3
Kőrös vm.	8,9	-	2,4	87,7	Verőcze vm.	17,2	-	36,9	184,8
Fiume vm.	1,8	-	4,0	79,3					
Határőrvidék									
ezred	kív. v.	rtv.	mező-város	összes nép.	ezred	kív. v.	rtv.	mező-város	összes nép.
Horvát (1-10)	13,5	4,3	32,5	755,7	Magyar (1-5)	44,3	-	25,2	444,7

* Vár (Ivanics, Gradiska, Bród)

Forrás: Népszámlálás (1870) alapján saját szerkesztés

Az 1870. évi népszámlálás szerint a történelmi Magyarországon 1324 db kétezer lakosnál népesebb település volt, s ezekben élt az ország lakosságának 40,05%-a / \approx 6.175.040 fő/ (NÉPSZÁMLÁLÁS 1870, FÜGGELÉK 2.). Amennyiben a történelmi Magyarországon minden kettőezer főnél népesebb települést automatikusan városnak tekintenénk, akkor az ország lakosainak kétötöde városokban élt volna. Tudjuk és ismerjük, hogy nem csak az alföldi települések külterületein élő jelentős tanyasi népesség, hanem a hegyvidéki településeink egy részének lakói (pl. Maros-Torda megyei Toplica, Krassó-Szörény megyei Somosréve stb.) sem tartoztak, de facto a városi körülmények között élő népességhez. Természetesen az 1870-es évre vonatkozó negyven százalékos városi népesség is abszurditás a történelmi Magyarországon, de jól jelzi, hogy nehéz a nemzetközi összehasonlítást úgy elvégezni, hogy csak statisztikai adatokra támaszkodunk. Nem véletlen, hogy Angliában a jogi városfogalom vált elfogadottá, azaz az ún. Urban district-é, amelyeket az 1872. évi Public Health Act „Urban sanitary districts” gyanánt kijelölt és szélesebb körű önkormányzati joggal ruházott föl. A statisztikai adatok szerint a tőkés világ vezető országának számító Angliában 1871-ben már 32 db 50 ezer főnél népesebb város volt, a történelmi Magyarországon négy (Buda, Pest, Szeged, Szabadka).

Az 1870. évi népszámlálási kötetben feltüntetett városi népesség vármegyék, vidékek, székek és kerületek szerinti száma és aránya jól mutatják az egyes város-típusokban lakók vármegyéken belüli és közötti arányát, a városodottság vármegyei rangsorát is jelzik (5. táblázat). A városi népesség számát és arányát az összlakossághoz viszonyítva megállapítható, hogy a legurbanizáltabbak azok a kerületek és vidékek, amelyek kizárólag városi jogállású településekből álltak. Eltekintve e speciális esetektől, az alábbi kategorizálás lehetséges:

- A dél-alföldi vármegyék (Csongrád, Csanád, Békés) és Pest, illetve Zólyom vármegye lakóinak több mint fele városi polgárnak mondhatta magát. Erdélyben, Horvát-Szlavónországban és a Határőrvidéken nem volt ilyen magas értékkel rendelkező közigazgatási egység.
- A következő kategóriát az az öt vármegye (Bács-Bodrog, Moson, Tolna, Heves és Külső-Szolnok, Fejér) és két erdélyi igazgatási egység (Brassó-vidék, Medgyes szék) képezte, ahol a városi lakosság 40-50% közötti értéket ért el az összlakosságból. Területi vonatkozásokat illetően e megyék többsége alföldi, ill. kisalföldi, de az erdélyi igazgatási egységek is a medence alacsony reliefenergiájú térszínein helyezkedtek el.
- A harmadik kategóriát az országos átlag és 40% közötti urbanizáltság alkotta, ez tíz királyi-magyarországi vármegyére (pl. Arad, Bihar, Sopron, Temes, Abaúj stb.) és két erdélyi szász székre (Segesvár, Szászsebes) volt jellemző. Horvát-Szlavónország ekkor legurbanizáltabb vármegyéjének (Verőce) városodási értéke alig haladta meg az országos átlagot. E csoport területi megoszlása Alföld és Kisalföld peremi dominanciát mutat, de jelen van a 18. századi bánági szervezett telepítés és településhálózat egyik vármegyei képviselője (Temes) is.
- A negyedik kategóriát azok az arányok jelentették, ahol 20,0-28,8% közötti volt a városodottsági érték. Ezt az érték sávot tizennyolc királyi-magyarországi vármegye (pl. Borsod, Bars, Zemplén, Hont, Torontál stb.), öt erdélyi közigazgatási egység (pl. Kolozs vármegye, Beszterce vidék, Szászváros szék stb.) és egy horvát-szlavónországi vármegye (Szerém) érte el.
- A hatodik kategóriába (10,0-20,0%) azok a közigazgatási egységek (vármegyék, vidékek, székek, ezredek) kerültek, amelyek lakosságának egy ötöde/tizede élt városokban. Amellett, hogy ezek tipikus aprófalvas vidékek voltak, a gazdasági fejlettségben is elmaradtak.
- A hetedik kategóriába a 10% alatti városi népességgel rendelkező közigazgatási egységek kerültek. A királyi magyarországi vármegyék közül csak a partiumiak (Zaránd, Közép-Szolnok, Kővár-vidék) és az ekkor még közigazgatásilag szintén önálló legkisebb vármegyénk (Torna) városi népessége maradt 10% alatt. Horvát-Szlavónország két vármegyéjében és a Horvát-Határőrvidéken, míg Erdélyben öt vármegye, illetve két-két székely és szász szék, valamint a Fogaras-vidék értékei szintén 10%-nál alacsonyabbak voltak (6. táblázat).

6. táblázat: Városi népesség a történelmi Magyarország közigazgatási egységeiben (1870)

Table 6. Urban population in the administrative units of historical Hungary (1870)

Királyi Magyarország							
Vármegye	Összes nép.	Városi népesség		Vármegye, kerület	Összes nép.	Városi népesség	
	fő	fő	%		fő	fő	%
Hajdúvárosok	62914	62914	100	Torontál	350801	97306	27,7
Nagykun ker.	60215	60215	100	Bars	137191	37331	27,2
XVI Szepes v	30075	29616	98,5	Zemplén	292771	79158	27,0
Jász ker.	80596	75867	94,1	Szatmár	280568	71512	25,5
Kiskun ker.	74715	69678	93,3	Gömör	173438	43615	25,1
Csongrád	207585	166741	80,3	Komárom	143090	35351	24,7
Fiumei ker.	17884	13314	74,4	Zala	333237	80663	24,2
Kikindai ker.	62209	42722	68,7	Szepes	143986	34764	24,1
Pest	775030	476796	61,5	Liptó	79273	18751	23,7
Zólyom	101958	54398	53,4	Veszprém	201431	47718	23,7
Békés	209729	109152	52,0	Baranya	283506	66283	23,4
Csanád	95847	48069	50,2	Turóc	45346	9970	22,0
Bács-Bodrog	576149	268822	46,7	Krassó	259079	56306	21,7
Moson	75486	32652	43,3	Sáros	175292	38019	21,7
Tolna	220730	94951	43,0	Győr	103437	22215	21,5
Heves+K.Szo.	332613	133833	40,2	Bereg	159223	33698	21,2
Fejér	196234	78610	40,1	Ugocsa	67498	12821	19,0
Pozsony	297377	112722	37,9	Vas	331602	56001	16,9
Arad	304713	111954	36,7	Trencsén	248626	41842	16,8
Nyitra	361005	130107	36,0	Ung	130032	17512	13,5
Szabolcs	265584	92572	34,9	Nógrád	198269	26277	13,3
Sopron	230158	76609	33,3	Máramaros	220506	29097	13,2
Esztergom	65306	21659	33,2	Kraszna	62714	7914	12,6
Temes	356174	110759	31,1	Árva	82364	10099	12,3
Abaúj	166666	51108	30,7	Kö.-Szolnok	113639	9528	8,4
Bihar	555337	167090	30,1	Zaránd	63382	4460	7,0
Somogy	289555	86296	29,8	Torna	23176	1469	6,3
Borsod	195037	55697	28,6	Kővár-vidék	51744	3083	6,0
Hont	112195	32015	28,5				
Erdély							
Brassó v.	83090	40707	49,0	Három szék	110055	14715	13,4
Medgyes sz.	39121	16514	42,2	Kőhalom sz.	21387	2708	12,7
Segesvár sz.	27280	10284	37,7	Udvarhely sz.	98224	10600	10,8
Szászsebes sz.	19237	5790	30,1	B.-Szolnok	138307	12863	9,3
Beszterce v.	26357	7212	27,4	Aranyos szék	19680	1707	8,7
Szászváros sz.	22479	5661	25,2	Szerdahely sz.	19345	1623	8,4
Nagy-Sink sz.	23970	5861	24,5	Újgyház sz.	12390	1026	8,3
Szeben sz.	86917	18998	21,9	Csík szék	107285	6892	6,4
Kolozs	190326	39576	20,8	Fogarás vidék	82852	4714	5,7
A.-Fehér	227254	44398	19,5	Hunyad	188991	9847	5,2

Naszód v.	52688	8458	16,1	Doboka	106430	3505	3,3
Torda	152692	20952	13,7	Küküllő	94895	2550	2,7
Maros szék	92398	12678	13,7	F.-Fehér	58077	0	0,0
Horvát-Szlavónország							
Verőcze vm.	184816	54231	29,3	Zágráb vm.	261124	31160	11,9
Szerém vm.	120352	28139	23,4	Varasd vm.	170022	14398	8,5
Pozsega vm.	76312	11389	14,9	Fiume vm.	79344	5799	7,3
Körös vm.	87752	11367	13,0				
Határőrvidék							
Horvát (1-10)	755711	46090	6,1	Magyar (1-5)	444660	69540	15,6

Forrás: Népszámlálás (1870) alapján saját szerkesztés

2.2. A VÁROSÍASODÁS ÉRTÉKEI ÉS DIFFERENCIÁI

A városiasodás kérdésköréhez kapcsolódóan megemlítendő, hogy Keleti Károly 1870-re vonatkozóan kidolgozott egy általa „városi hányadosnak” nevezett mutatószámot. Keleti Károly ún. „városi hányadosa” az alábbi hét paraméterre épült:

1. a népességszám
2. a lakosság foglalkozása
3. műveltségi foka
4. az értelmiségi kereset
5. a cselédszám
6. a lakviszonyok, ami további két paraméterre bomlik:
 - emeletes házak aránya
 - egy szobára jutó lakosok száma

Keleti Károly a fenti hat/hét/ paraméter alapján sorrendbe rendezte a városokat, és az egyes városok egyes kategóriákban elért sorszámainak összegezte. Az összeget nevezte városi hányadosnak. Értelemszerűen minél kisebb ez az összeg, annál előbb áll a város a sorrendben, tehát annál városiasabb. Az ún. „városi hányados” számítását Keleti Károly - az 1870. évi népszámlálás adatai alapján - mindössze 131 városra vonatkozóan végezte el. Mindez azt jelentette, hogy 130 település (Magyarországon 48 db, Erdélyben 30 db szabad királyi és kiváltságos városhoz hozzáadta a fennmaradó magyarországi 53 db tízezer főnél népesebb települést is) került rangsorolásra, mert a 131-ik (Kunszentmárton) hiányos adatok miatt nem volt besorolható.

E települések alkották vizsgálatának tárgykörét, függetlenül attól, hogy ténylegesen rendelkezett-e olyan központi funkciókkal a település, amely alapján funkcionálisan is városnak volt tekinthető. A vizsgált települések köréhez Keleti Károly az alábbi tanulságos megjegyzést fűzte: „...természetes, hogy a város jogcímét (értsd: szabad királyi és egyéb kiváltságos városok) viselő községek a kutatásba bevonandók még akkor is, ha lakosságuk a 2000 lelket sem üti meg; de

szintoly természetes, hogy a puszta városi címet, mely mezővárosainknál legio, nem lehetett annál kevésbé sem tekintetbe venni, miután még a 10.000-en felüli városoknál is akárhányat fogunk találni, melyben a többi tényezők közül egyik sincs meg kellő arányban, ahol tehát a puszta népszám amúgy is vajmi keveset nyom...". (KELETI 1873, p. 470)

A Keleti Károly által kiválasztott hét mutató alapján megalkotott komplex rangsorszám, a városi elemek alapján alkotott rangsorok összesítése, azaz városiasodási rangsorként értelmezhető, azonban az egyik probléma, hogy a vizsgálatokból kimaradt Horvát-Szlavónország és a Határőrvidék.

7. táblázat: Az ún. „műveltségi fok” legmagasabb értékei (1880)
Table 7. The highest values of the "level of education" (1880)

Település	Jogállás	Népesség száma	Írni-olvasni tudók aránya az össznépességből (%)
1. Dörföl	K	795	92,83
2. Ujtelek (Szalónak-)	K	154	83,77
3. Hankova	K	242	83,06
4. Ecseg (Sajó-)	K	559	82,47
5. Pápocs	K	142	82,39
6. Locsmánd	M	1259	82,37
7. Süvete	K	446	82,29
8. Rettenbach	K	423	82,27
9. Kővi	K	923	81,80
10. Fehérpatak (Tauchen)	K	208	81,25
11. Müllenbach	K	438	81,05
12. Lövő (Felső-)	K	1325	80,91
13. Rima-Zsaluzsány	K	166	80,72
14. Boz	K	415	80,48
15. Iszkáz (Felső-)	K	308	80,19
16. Hrussó	K	282	80,14
17. Rima-Bánya	K	502	80,08
18. Bugyikfalva	K	199	79,90
19. Stuben	K	552	79,89
20. Fülelke	K	513	79,53
21. Berdárka	K	194	79,38
22. Kulcsod	K	377	79,31
23. Baradna	K	249	79,12
24. Kapi	K	367	79,02
25. Farkasfalva	K	1585	78,80

Forrás: Népszámlálás (1880) adatai alapján saját szerkesztés

A másik probléma a mutatókkal van. Az első hazai tanügyi törvény (1868) rendelkezése alapján a korábbi népiskolát hatosztályos elemi népiskolává kellett

átszervezni. A törvény megjelenésének idején a tanköteles korú gyermekek 48%-a járt rendszeresen iskolába. 1872-re ez az arány 55%-ra emelkedett, de 1870-ben Magyarország lakosságának 68,7%-a nem tudott írni, olvasni. Keleti Károly jelentős szerepet tulajdonított vizsgálataiban a műveltségi állapotnak, amint írta: „*e tekintetben csak annyit szükséges megjegyezni, hogy legfeljebb is oly népességet fogadhatnánk el városi elemnek, melynek legalább fele tud olvasni-írni*” (KELETI 1871. p. 411.).

Városaink nagy részében ez a kritérium nem teljesült, sőt az ún. „műveltségi fok”, azaz az írni-olvasni tudás értékeit tekintve a Top 25 település között egyetlen mezővárost (Locsmánd, Sopron megye) lehetett találni - még 1880-ban is - a történelmi Magyarországon (7. táblázat).

ÖSSZEGZÉS

A történelmi Magyarország egyes régióinak és közigazgatási egységeinek városi népességét vizsgálva differenciált térszerkezeti kép rajzolódik ki, melyben az évszázados városfejlődés alapjaiban tükröződik. A vizsgált időpontra jelentős mértékben megnőtt a nagy határú alföldi városok súlya a 10 000 fő feletti városállományban, e települések 50%-a ezek közül került ki. A városodás mértékét tekintve a mezővárosokban élő 2,4 millió fő (a városi népesség 54,0%-a) jelenti a legnagyobb problémát. Az egyértelműen leszögezhető, hogy ez a kulcsa a történelmi Magyarország városodottságának értékét tekintve, s nem mindegy, hogy 13,2% vagy 28,8% volt a városi lakosság aránya 1870-re vonatkozóan.

A népességszám limit tarthatatlanságát – a porosz gyakorlathoz viszonyított – kétezer főnél népesebb települések körével bizonyítottam. E szerint a történelmi Magyarországon 1324 db kétezer lakosnál népesebb település volt, s ezekben élt az ország lakosságának 40,05%-a (=6.175.040 fő). A népességszám limit bármely értékhez kötése, illetve ezek különböző szempontok szerinti kombinációi (pl. városi hányados) a városodottsági, a városhierarchiai és a városiassági sorrendek és értékek reális megalkotására alkalmatlanok voltak. A visszás helyzetet és a problémát jelzi, hogy a népességszám limit 1876-ban a törvényhatósági jog megadásakor ismét fontossá vált, e jogot szintén a régi privilégiumok alapján adták meg, a szelekciónál azonban már népességszám szerinti küszöböt alkalmaztak, 12 000 főben határozva meg a törvényhatósági városi jog megtartásának alsó határát. Ezt az értéket a korabeli felfogás szerint a kis- és középvárosok határának tekintették, realitását azonban a dualizmus városfejlődése nem igazolta. Ez utóbbi probléma városhierarchiai megválaszolása azonban már szétfeszítené e tanulmány kereteit.

IRODALOM

- BALAJTHY I. - REVICZKY S. - ARANYOSI S. - PEŐCZ E.** (1863): Magyarország Helynévtára a különféle kormányzati ágak szerinti beosztás kimutatásával, amint az 1863. év elején fennállott. Budapest, 875 p.
- BÁCSKAI V. - NAGY L.** (1984): Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp.
- BÁCSKAI V.** (2002): Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Osiris, Budapest, 2002.
- BÁCSKAI V.** (2007): Városok és polgárok Magyarországon I-II. kötet, Budapest Főváros Levéltára
- BELUSZKY P.** (1990): A polgárosodás törékeny váza – városhálózatunk a századfordulón. Tér és Társadalom 4. pp. 13-56.
- BELUSZKY P.** (2004): A szabad királyi városok a dualizmus korában. pp. 3-17. (Internetes letöltés: 2022. ápr. 01.)
- BELUSZKY P.** (2016): Az (egykori) szabad királyi városok a dualizmuskori városhálózatban. In. Másodkézből. Pécs, pp. 111-130.
- DÁNYI D. - DÁVID Z.** (1960): Az első magyarországi népszámlálás 1784-1787. Bp. 22., 45., 50-51., 368-369. p.
- FÉNYES E.** (1836-1841): Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben. Pest. I-VI. köt. 532, 680, 457, 479, 261, 420 p.
- FÉNYES E.** (1851): Magyarország geographiai szótára. I-IV. köt. Pesten. Kozma V. 312, 285, 306, 350 p.
- FRANÇOIS W.** (2003): A város meghatározásának problémái a 19. századi Európába századi Európában. Korall 11-12. (2003. május) pp. 183-198.
- GYIMESI S.** (1975): A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Bp. 146- 147., 240-243. p.
- HUNFALVY J.** (1862): Magyarország viszonyainak statisztikai vázlata. Statisztikai Közlemények, IV. kötet. MTA Statisztikai Bizottsága, Pest. 1862.
- KATUS L.** (1979): A településhálózat fejlődése. In.: Kovács Endre (szerk.): Magyarország története. 6/2. köt. 1848-1890. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KELETI K.** (1871): Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából. Pest
- KOVÁCS T.** (1980): Magyarország településhálózata és fejlődésének főbb tendenciái. Statisztikai Szemle, 11. sz. pp.1061-1080.
- KONEK S.** (1878): Magyar Birodalom Statisztikai Kézikönyve, Franklin Kiadó, Budapest.

- KÓKAI S.** (1999): Az Alföld vonzásközpontjai és körzetei a XIX. század közepén. Nyíregyháza, p. 181.
- KÓKAI S.** (2015): A bánsági kisvárosok fejlődésének néhány 19. századi sajátossága. In: Tésits R.- Alpek B. L. (szerk.) A mi geográfiánk. Tóth József emlékezte. Pécs, Publikon Kiadó. 632 p. pp. 107-115.
- KÓKAI S.** (2016): Adalékok a történelmi Magyarország városhierarchiájához (1870). Történelmi Földrajzi Közlemények 4 /3-4. sz. pp. 54-74.
- KÓKAI S.** (2017): Újabb adalékok az 1870. évi magyarországi városhierarchiához. Történelmi Földrajzi Közlemények 5 /1. sz. pp. 59-77.
- KÓKAI S.** (2018): A történelmi Magyarország városai 1870-ben. In.: Horváth, G (szerk.): A magyar földrajz szerencsi műhelye. Szerencs Város Önkormányzata, pp. 211-227.
- MAJOR J.** (1964): A magyar városhálózatról. Településtudományi Közlemények 16. pp. 32-65.
- MAKKAI L.** (1961): A magyar várostörténet vázlata. In. Vidéki városaink. Budapest.
- SIKOS T. T. - TINER T. - BALI L.** (2013): Településfejlesztés (elméleti jegyzet). Debrecen, Debreceni Egyetem Agrár- és Gazdálkodástudományok Centruma. 136. p.
- THIRRING G.** (1911): Városaink népességének alakulása 1787-től 1910-ig. Budapest.
- TÓTH J.** (1988): Urbanizáció az Alföldön. Budapest, p. 200.
- VÖRÖS K.** (1973): A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában. Tanulmányok Somogy megye múltjából 4. Somogy Megyei Levéltár. Kaposvár. pp. 189-203.

FELHASZNÁLT ADATTÁRAK

- A Magyar Korona Országainak Helységnévtára. Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal. Budapest. 1873. I-XII., 1539 p.
- Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt.
- Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt, I. kötet (1882)
- Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint rendezve, II. kötet (1882)
- Vármegyék átnézeti térképe (1870), az 1870. évi népszámlálás szerinti (mezővárosokkal és központi funkciókkal), Magyar Nemzeti Levéltár